

R E C E N Z J E

Archeologia Polski, LXII: 2017
PL ISSN 0003-8180

THE ARCHAEOLOGY OF MEDIEVAL EUROPE. 2. TWELFTH TO SIXTEENTH CENTURIES, M. Carver, J. Klápště red., Acta Jutlandica. Humanities Series 2011/9. Aarhus 2011, 605 ss., dużo rycin w tekście.

Recenzowana książka to druga część wydawnictwa, które w zamyśle jego redaktorów miało stanowić pełne i aktualne kompendium europejskiej archeologii średniowiecza. Pierwszy tom, opublikowany w 2007 r., poświęcony był okresowi między VIII a XII w.¹ Już na wstępie należy zaznaczyć, że omawiana praca, przygotowana pod patronatem European Symposium for Teachers of Medieval Archaeology, jest pomyślana przede wszystkim jako podręcznik akademicki, co miało istotny wpływ na układ książki i dobór tematów. Skierowana jest też do historyków i historyków sztuki, przedstawiciele innych dyscyplin nauki nie związanych bezpośrednio z archeologią, a także do wszystkich zainteresowanych historią europejskiego średniowiecza. Stąd też wiele uwagi poświęca się tu kwestiom z pozoru oczywistym dla specjalistów zajmujących się archeologią historyczną, wiele też uogólnień, zrozumiałych przy tak szerokim zakresie tematycznym. Rekompensuje to jednak różnorodność omawianych zagadnień i szeroka panorama problematyki pozostającej w zakresie zainteresowań archeologów z całego prawie kontynentu. W przedsięwzięciu wzięło udział 66 autorów reprezentujących prawie wszystkie kraje Unii Europejskiej, od Portugalii po Estonię.

Pomimo różnorodności omawianych zagadnień struktura publikacji jest przejrzysta. Teksty podzielone zostały na trzy główne bloki tematyczne, zatytułowane: *Habitat, Power, Spirituality*. Składa się na nie łącznie 60 rozdziałów złożonych z 2–3 artykułów każdy, uzupełnionych o 26 tzw. okienek, zawierających krótkie teksty poświęcone kwestiom szczegółowym lub studiom przypadków. Na końcu książki znajduje się bardzo obszerny spis literatury, lista autorów wraz z danymi adresowymi oraz indeks nazw osobowych, geograficznych i pojęć. Już na wstępie należy podkreślić walory szaty edytorskiej publikacji, zwłaszcza jakość i różnorodność ilustracji (mapy, plany, obrazowania komputerowe, zdjęcia i rysunki), dobrze korespondujących z tekstami.

Tom otwiera krótki wstęp autorstwa Else Roesdahl przedstawiający historię projektu. Właściwe wprowadzenie do książki stanowi jednak tekst Martina Carvera (*Scope and agenda*) otwierający rozdział 1 (*Aims and methods*). Zdaniem Autora – jednocześnie jednego z redaktorów tomu – książka ta ma pokazać, co archeologia jest w stanie zrobić, abyśmy mogli lepiej rozumieć wspólną europejską przeszłość i lepiej chronić jej materialne ślady; ma także zachęcać do współpracy nie tylko między dyscyplinami, ale i między archeologami z poszczególnych krajów Europy. Autor przedstawia także zakres chronologiczny i geograficzny opracowania. O ile kryteria czasowe nie budzą większych zastrzeżeń, to przyjęty zasięg geograficzny jest największym chyba mankamentem omawianej pracy. Ograniczony został on bowiem do krajów łacińskiego Zachodu, z uwzględnieniem ich ekspansji w tym okresie, co pozwoliło włączyć problematykę islamskiej Hiszpanii czy krajów wschodniego wybrzeża Bałtyku. Poza zakresem zainteresowań Autorów pozostało natomiast cesarstwo bizantyńskie (pomimo łacińskiego epizodu w jego

¹ J. Graham-Campbell, M. Valor red., *The archaeology of Medieval Europe. 1. Eighth to twelfth centuries AD*. Acta Jutlandica. Humanities Series 79. Aarhus 2007.

trzynastowiecznej historii), a także kraje pozostające w orbicie cywilizacji bizantyńskiej, w tym Ruś. Konsekwentnie pominięto też kwestię ekspansji imperium otomańskiego, którego granice u schyłku omawianego okresu sięgały omalże przedmieść Wiednia. Trudno tę decyzję usprawiedliwić, zwłaszcza w kontekście poprzednich deklaracji o wspólnej europejskiej historii, budowaniu platform współpracy itd. Trudno też wyobrazić sobie, abyśmy – cytując Autora – „lepiej zrozumieli europejskie średniowiecze” bez wiedzy o procesach politycznych, społecznych i gospodarczych zachodzących wówczas na ogromnych obszarach kontynentu, od północnej Rosji po Bałkany, których długofalowe skutki jeszcze dziś oddziałują na europejską geopolitykę.

Po skrótowym, by nie rzec – pobieżnym, omówieniu orientacji teoretycznych Autor prezentuje specyfikę źródeł archeologii średniowiecza. Zwracają tu uwagę bardzo interesujące spostrzeżenia dotyczące obecności elementów kultury materialnej tego okresu w dzisiejszej kulturze wysokiej i masowej. Następnie w zwięzły i przystępny sposób prezentuje metody pozyskiwania i analizy danych. Główny nacisk położony jest tu na prezentację tzw. badań krajobrazowych, od dawna obecnych w archeologii anglosaskiej, stanowiących znakomity poligon dla testowania nowych technik teledetekcyjnych i systemów analiz opartych na środowisku GIS. Autor podkreśla też interdyscyplinarny charakter badań archeologiczno-architektonicznych, nierzadko realizowanych przy obiektach, które do dziś zachowały swą formę i funkcję, oraz specyfikę badań miejskich, z ich skomplikowaną logistyką, masowym charakterem znalezisk, ale i potencjałem dla testowania różnych systemów zarządzania danymi.

Związki archeologii z naukami przyrodniczymi i ścisłymi omawia w kolejnym rozdziale Aleks Pluskowski (*Medieval archaeology and the sciences*). Koncentruje się przede wszystkim na archeologii środowiskowej, ściśle związanej z badaniami krajobrazu kulturowego. Zwraca także uwagę na rozwijające się ostatnio szybko badania archeometalurgiczne, będące polem współpracy archeologów, metaloznawców i geologów. Podkreśla też rewolucyjne dla naszych studiów nad dawnymi społecznościami znaczenie badań bioarcheologicznych, przede wszystkim analiz DNA, oraz badań izotopów metali ciężkich i tlenu, w odniesieniu zarówno do szczątków ludzkich, jak i zwierzęcych.

Na pierwszą część książki (*Habitat*) składają się cztery rozdziały poświęcone zagadnieniom środowiska, warunków życia na średniowiecznej wsi, domom mieszkalnym oraz przedmiotom związanym z życiem codziennym. Rozdział 2 (*The Medieval landscape*) zawiera dwie części, w których Autorzy prezentują problematykę badań krajobrazowych. Pierwsza z nich, autorstwa Joëlle Burnouf (*Investigating the Medieval environment in France*) to zwięzłe przedstawienie historii badań ukierunkowanych na rekonstrukcję środowiska przyrodniczego różnych regionów średniowiecznej Francji, prowadzonych od lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku. Następna, *Managing the environment: examples from France, Holland and Greenland*, zawiera cztery studia dobrze pokazujące problematykę analiz środowiskowych w skali mikro. Dotyczą one badań średniowiecznych metod „oswajania” Loary (Cyril Castanet), studiów nad przemianami sieci osadniczej jako reakcją na zmiany stabilności rzek w Roussillon (Jean-Michel Carozza i Carole Puig), średniowiecznymi początkami odzyskiwania stałego lądu w Niderlandach (Jan van Doesburg i Bert Groenewoudt) czy upadku skandynawskich osad na Grenlandii (Jette Arneborg) – klasycznego już przykładu konfliktu między zmieniającymi się warunkami środowiskowymi a wzorami kultury.

Bardzo interesujące spostrzeżenia przynosi kolejna część (3) *The tame and the wild* autorstwa A. Pluskowskiego. W zwięzłej i przystępnej formie prezentuje on zakres i znaczenie badań archeozoologicznych, w jego ujęciu daleko wykraczających poza standardowe oznaczenia kości czy rekonstrukcję struktury konsumpcji mięsa. Wśród kwestii najważniejszych dla europejskich „animal studies” Autor wskazuje na badanie zjawisk wymierania czy ekspansji niektórych gatunków zwierząt, tak dzikich, jak i hodowlanych. Poszukuje związku tych procesów ze zmianami klimatycznymi, ale także z rosnącą od XII w. antropopresją, czy zmianami form osadnictwa i struk-

tury społecznej. Zwraca uwagę na studia nad zwierzętami w kontekście popularnych ostatnio badań nad tożsamością czy formami postrzegania innego w społecznościach wieków średnich, a także na badania materialnych śladów różnych form obecności zwierząt w życiu codziennym (przedmioty z kości, rogu i skóry, ale także żywe zwierzęta egzotyczne jako wyznaczniki prestiżu).

Rozdział 3, *Living on the land*, otwiera praca *Investigating rural settlement*, w której Jan Klápště omawia problematykę badań średniowiecznych wsi. Autor przypomina pokrótce sięgającą początku XX w. historię badań tzw. wsi opuszczonych, przedstawia też metody, źródła i specyfikę archeologii „wiejskiej”, silnie związanej z badaniami środowiskowymi. Podkreśla również znaczenie ostatnio prowadzonych prac ratowniczych, które dają szansę zadokumentowania całej infrastruktury średniowiecznej wsi w skali do niedawna trudnej do wyobrażenia. Problematykę tę rozwijają Autorzy tekstów dotyczących badań wybranych średniowiecznych wsi w Szwecji (Eva Svensson i Sofia Andersson), Danii (Mette Svart Kristiansen), Szkocji (M. Carver) oraz południowej Francji (Odile Maufras, Michèle Bois, Nathalie Valour), opatrzonych wspólnym tytułem *Four villages*. Prezentują one różne podejścia metodyczne i różną skalę badań – od szczegółowych studiów pojedynczego wręcz gospodarstwa (Dania i Szwecja) do syntetycznego omówienia wyników szerokoekologicznych badań ratowniczych z ich wszystkimi zaletami i mankamentami (Francja).

Rozdział 3 składa się z pięciu części poświęconych badaniom tego, czemu przede wszystkim służyło wiejskie osadnictwo – produkcji żywności, zebranych pod wspólnym tytułem *Growing Food*. Pierwszą stanowi artykuł Reidara Bertelsena (*Food in northern Europe from the thirteenth to the sixteenth century*), który syntetycznie omawia zmiany diety dokonujące się od XIII stulecia w północnej Europie, na przykładzie Anglii i Skandynawii. Uzupełnienie stanowi krótki artykuł Naomi Sykes (*Hunting and venison in Medieval England*) dotyczący konsumpcji dziczyzny w średniowiecznej Anglii, w którym po części powtórzone są zagadnienia omówione już w rozdziale 2.3. Interesujące są natomiast, zaprezentowane przez Marie-Pierre Ruas (*Stories from seeds: the late thirteenth century granary at Durfort (Tarn)*), wyniki szczegółowych badań zmierzających do rekonstrukcji zawartości spichlerza odkrytego w trakcie wykopalisk na terenie jednej z wsi w południowej Francji, które stały się pretekstem do przedstawienia potencjału analiz paleobotanicznych. Prezentacji możliwości poznawczych płynących z badań interdyscyplinarnych poświęcony jest tekst Estelle Herrscher (*Inferring diet by stable isotope analysis: a case-study from the French Alps*). Autorka omawia w nim wyniki badań nad dietą i biologiczną kondycją średniowiecznych mieszkańców Grenoble pochowanych na cmentarzu przy kościele św. Wawrzyńca. Podstawą wnioskowania są tu analizy zawartości izotopów stabilnych sodu i węgla w próbkach pobranych ze szczątków ludzkich i z kości zwierząt hodowlanych.

W rozdziale 4, *Housing*, pomieszczono prace przybliżające problematykę budynków mieszkalnych i warunków życia w średniowiecznych domach. Otwiera go tekst Davida A. Hintona (*Palaces and palace life in the North*) dotyczący badań siedzib królewskich w średniowiecznej Francji i Anglii. Autor podejmuje zagadnienie kształtowania się koncepcji pałacu – budowli pełniącej przede wszystkim funkcje rezydencjonalne i reprezentacyjne, a nie militarne. Jest to artykuł interesujący, wydaje się jednak, że ze względu na sam temat, jak i wyraźnie zarysowane w nim zainteresowania Autora, lepiej pasowałby do następnej części książki, poświęconej praktykom władzy. Problematykę badań domów „zwykłych ludzi” przybliży natomiast kolejny tekst, autorstwa Kate Giles (*Vernacular housing in the North: the case of England*), ograniczony, niestety, do średniowiecznej Anglii. Jest to jednak artykuł godny uwagi, dobrze przedstawiający historię badań, zwłaszcza charakterystyczną ewolucję zainteresowań badaczy, początkowo koncentrujących się na siedzibach elit, następnie na domach mieszczkańskich, a wreszcie poświęcających się studiom nad warunkami życia mieszkańców wsi. Autorka na konkretnych przykładach omawia cechy charakterystyczne dworów rycerskich, domów wznoszonych w miastach i wiejskich zagród, przemiany rozplanowania i technik budowlanych, podejmuje także interesujący wątek

wzajemnego oddziaływania na siebie form poszczególnych budynków, które nie zawsze związane są z odmiennymi sposobami gospodarowania czy statusem społecznym.

Warto także zwrócić uwagę na kolejny tekst, autorstwa Julio Navarro Palazón i Pedra Jiménez Castillo (*Southernness: house and garden in Al-Andalus*), poświęcony mało znanej problematyce domu w mauretańskiej Hiszpanii. Istotne są tu zwłaszcza konkluzje, wskazujące, że arabscy władcy Półwyspu Iberyjskiego zaadaptowali na swoje potrzeby obecny od wieków w strefie śródziemnomorskiej model domu zorganizowanego wokół czworobocznego dziedzińca. Interesujące jest również krótkie wprowadzenie w archeologię „ogrodową” – był to bowiem jeden z najważniejszych elementów przestrzeni domowej w całym świecie islamu, niezależnie od statusu społecznego właściciela, co ciekawe, w Hiszpanii przejęty wraz z całym „dobrodziejstwem inwentarza” przez nowe chrześcijańskie elity czasów rekonkwisty.

Rozdział 4 uzupełniają dwa „okienka”. W pierwszym z nich przedstawiono problematykę badań nad ogrzewaniem piecowym na Węgrzech (Tibor Sabján). Warto mu poświęcić uwagę, bowiem zagadnienie przemian form pieców grzewczych jest obecne od lat w kwestionariuszu archeologii historycznej wszystkich chyba krajów środkowej Europy. Drugie „okienko” dotyczy kwestii usuwania nieczystości w średniowiecznych miastach angielskich (Isla Fay). Kończy się ono godną uwagi konkluzją, że wbrew rozpowszechnionym opiniom stan higieny w większości miast angielskich w XIII i XIV w. był o wiele lepszy niż w „oświeconych” czasach rewolucji przemysłowej.

Tę część książki zamyka rozdział 5, *Material culture – artefacts and daily life*. Składają się na niego dwa obszernie teksty, oba autorstwa Else Roesdahl i Fransa Verhaege’a, stanowiące zwięzłe, a jednocześnie pełne kompendium wiedzy o kategoriach przedmiotów znajdujących podczas wykopalisk oraz możliwościach i metodach ich interpretacji. Na początku Autorzy prezentują kategorie artefaktów związanych z życiem codziennym, które odkrywamy w trakcie wykopalisk (*Medieval portable artefacts – a survey*). Szczególnie dużo miejsca poświęcają przedmiotom służącym do przygotowania pożywienia, jego konsumpcji i przechowywania, z naciskiem na naczynia gliniane. Masowość ich występowania jest bowiem jedną z najbardziej charakterystycznych cech wszystkich stanowisk archeologicznych z tego okresu, stwarza możliwości wieloaspektowych analiz, nie ograniczających się tylko do odtworzenia procesu wyrobu i określenia funkcji naczynia, jest jednak także swoistym „przekleństwem” archeologii średniowiecza. Szczegółowa analiza idących w setki tysięcy zbiorów fragmentów naczyń stanowi bowiem często barierę nie do pokonania, coraz częściej więc naszą wiedzę o tej podstawowej kategorii znalezisk czerpiemy z opracowań ogólnych lub wręcz powierzchniowych. Pokrótce scharakteryzowane zostały także inne elementy wyposażenia domu, części stroju, przedmioty związane z higieną. W następnym rozdziale (*Method and interpretation*) Autorzy omówili metody badań – poczynając od dokumentacji i analiz kontekstu znalezienia po szczegółowe badania fizykochemiczne i materiałoznawcze. Zwrócili uwagę na znaczenie łączenia studiów nad samymi przedmiotami z analizami licznych już dla tej epoki źródeł pisanych oraz ikonograficznych. Wskazali też nowe kierunki badań, zwłaszcza rozwijający się ostatnio nurt studiów nad artefaktami jako wyznacznikami tożsamości. Temu zagadnieniu poświęcone jest też jedno z „okienek”, w którym omówiono kwestię śledzenia relacji między ludnością miejscową i kolonizatorami w średniowiecznych Inflantach na podstawie analiz ozdób z cmentarzysk (Heiki Valk).

Na drugą część tomu, pod nieco mylącym tytułem *Power*, składają się teksty pogrupowane w obrębie czterech rozdziałów, poświęconych przede wszystkim relacjom społecznym. Otwiera ją rozdział 6, *Archaeologies of coercion*, w którym znajdujemy teksty poświęcone architekturze militarnej i archeologii pól bitewnych. Dobrze wprowadzenie w problematykę europejskiej kastelologii stanowi artykuł Wernera Meyera (*Castle archaeology – an introduction*). Obok omówienia stanu badań, kwestii terminologicznych i specyfiki metodycznych aspektów badań zamków, znajdujemy tu bardzo interesujące uwagi dotyczące ewolucji postrzegania zamku w europejskiej

mediewistyce – od budowlı wyłącznie obronnej, przez wyznacznik statusu aż po wielofunkcyjny obiekt związany przede wszystkim z określonymi formami gospodarowania i określonym stylem życia. Ta zmiana perspektywy widoczna jest zwłaszcza podczas lektury uwag dotyczących masowego porzucania zamków na zachodzie Europy w XV i XVI w., do niedawna interpretowanego jako efekt wojny stuletniej i rozwoju artylerii, dziś postrzeganego raczej jako efekt zmiany społecznej związanej z kształtowaniem się scentralizowanych monarchii okresu nowożytnego.

Kolejny tekst, autorstwa Kierana O'Conora (*Fortification in the North (1200–1600)*), poświęcony jest zagadnieniu badania średniowiecznych urządzeń obronnych na Wyspach Brytyjskich – poczynając od murów miejskich, przez zamki królewskie i rycerskie po pierwsze fortyfikacje przystosowane do obrony z użyciem artylerii. Warto zwrócić uwagę zwłaszcza na szczegółowe omówienie problematyki badań zamków drewnianych, do niedawna prawie nieobecnych w rekonstruowanym przez badaczy krajobrazie średniowiecznej Anglii. Obecnie, dzięki szerokiemu zastosowaniu technik teledetekcyjnych, lista tego rodzaju obiektów znacznie się wydłużyła, jednocześnie badania weryfikacyjne doprowadziły do „odmłodzenia” wielu znanych już fortyfikacji datowanych dotąd na okres wczesnego średniowiecza. Możemy dziś stwierdzić, że w całej północnej Europie niekiedy aż do schyłku średniowiecza dominowały właśnie drewniano-ziemne siedziby rycerskie, a rozpowszechnienie się na Północy zamków murowanych związane jest na ogół z wielkimi inwestycjami państwowymi.

Rozdział zamykają cztery studia poświęcone badaniom fortyfikacji Carcassonne (Olivier Creighton), zamków Alt Wartburg w Szwajcarii (Maria-Letizia Boscardin) i Cēsis na Łotwie (Gundars Kalniņš i Kaspars Klavins) oraz typowej wieży mieszkalno-obronnej w irlandzkim Claregalway (Rory Sherlock). Wątek „militarny” podsumowuje bardzo interesujący tekst poświęcony poszukiwaniom śladów bitwy pod Towton, stoczonej w trakcie wojny Dwóch Róż (Tim Sutherland). Program badawczy, zainspirowany przypadkowym odkryciem masowego grobu, a obejmujący analizę rzeźby terenu, studia archiwalne, badania powierzchniowe, w tym z użyciem wykrywaczy metali, geofizyczne i wykopaliskowe, przyniósł zaskakujące rezultaty. Negatywnie zweryfikowano bowiem wszystkie miejsca wiązane dotąd z bitwą na podstawie źródeł i tradycji lokalnej, zlokalizowano właściwe pobojowisko oraz miejsca pochówku poległych podczas starcia.

Rozdział 7, *Manufacture and production*, dotyczy kwestii badań śladów związanych z szeroko pojmowaną wytwórczością. Rozpoczynający go tekst Ricardo Córdoby i Ulricha Müllera (*Craft into industry*), obok wprowadzenia w problematykę badań technik wykonania przedmiotów oraz metod identyfikacji miejsc wydobywania surowców i warsztatów, podejmuje niezwykle istotną dla gospodarczej historii Europy kwestię dokonujących się w tym okresie przemian organizacji produkcji – od wytwórczości przydomowej przez rzemiosło cechowe po początki przemysłu. Możliwości rozpoznania materialnych śladów tego procesu zostały przedstawione na przykładzie najlepiej archeologicznie rozpoznanych gałęzi wytwórczości – wyrobu szkła, ceramiki, obróbki skór, kości i rogu.

Zarysowane wyżej zagadnienia miały najpewniej zostać rozwinięte w kolejnym podrozdziale (*Pottery and glass*), złożonym z siedmiu prac różnych Autorów, z których sześć poświęconych jest ceramice, a tylko jeden – wyrobom ze szkła. Omawiane teksty, skądinąd interesujące, bardziej jednak byłyby na miejscu w części dotyczącej badań kultury materialnej i życia codziennego. Autorów bardziej interesuje bowiem miejsce omawianych przez nich przedmiotów w sieciach relacji społecznych i wpływów kulturowych niż zagadnienia związane z technikami wyrobu czy rekonstrukcją sekwencji operacyjnych. Społeczne aspekty studiów nad ceramiką bardzo dobrze zaprezentowano w pracy o naczyniach glinianych używanych w średniowiecznym Southampton (Duncan Brown), do tej grupy można zaliczyć z konieczności ogólne omówienie fenomenu kamionki nadreńskiej (Hans-Georg Stephan) czy ceramiki mauretańskiej Hiszpanii (J. Navarro Palazón i P. Jiménez Castillo). Wyróżniają się bardzo ciekawe studia z pogranicza archeologii i historii sztuki: o ceramice habańskiej (Jiři Pajer), hiszpańskich albarellach w średniowiecznej

Europie (Alejandra Gutiérrez) czy rozważania nad oddziaływaniem mauretańskich wzorców na stylistykę ceramiki w basenie Morza Śródziemnego (Alberto García Porras). Jedynym w tej części tekstem podejmującym „na serio” problematykę badań miejsc i procesu produkcji jest omówienie stanu badań nad średniowieczną produkcją szklarską w mauretańskiej Hiszpanii (J. Navarro Palazón i P. Jiménez Castillo).

Kolejny artykuł, autorstwa Evy Andersson Strand (*Textile production in western Europe*), stanowi – dla odmiany – rzetelne i wszechstronne omówienie materialnych źródeł do rekonstrukcji procesu wyrobu odzieży – poczynając od metod pozyskiwania i przetwarzania surowców, stosowane techniki tkackie, rekonstrukcję narzędzi, po dane dotyczące organizacji pracy czy identyfikacji warsztatów podczas wykopalisk w miastach. Godny uwagi jest także tekst Marie-Christine Bailly-Maître, Ricardo Córdoby i Ulricha Müllera dotyczący badań średniowiecznego górnictwa i obróbki metali (*Metal-workers and mining*). Autorzy prezentują cały wachlarz dostępnych źródeł i narzędzi analiz – od badań metaloznawczych przedmiotów po studia ikonograficzne czy metody wykrywania śladów eksploatacji surowców czytelnych w krajobrazie.

Rozdział 8, *The rising tide of travel and trade*, zawiera teksty podejmujące problematykę badań związanych z rozwojem wymiany, upieniężnieniem rynku czy komunikacją i otwarciem na świat. Otwiera go zwięzłe omówienie rozwoju morskich szlaków handlowych między XII a XVI w. i znaczenie zmian w technice budowy statków, zachodzących równoległe na południu i północy Europy (*Sea trade. The development of ships and routes*) autorstwa Jana Billa. Stosunkowo krótki, w stosunku do rozległości problematyki, jest tekst Alana M. Stahla (*Coinage and money in Late Medieval Europe*), poświęcony monetom jako źródłom archeologicznym i roli numizmatyki w badaniu średniowiecznej ekonomii, przede wszystkim procesu upieniężniania wymiany. Niewątpliwie jednak najciekawszym w tej części jest opracowanie Davida Gaimstera poświęcone „archeologii Hanzy”, postrzeganej nie tyle jako spółka handlowa czy związek miast, ale jako specyficzna wspólnota komunikatywna kształtująca społeczny i kulturowy krajobraz północnej Europy (*Archaeology of a trade network: the Hanseatic League, 1200–1500 AD*). Co godne podkreślenia, Autor podjął próbę przedstawienia wartości poznawczej znalezisk archeologicznych, stanowiących dla niego pełnoprawne źródło do studiów nad procesami historycznymi. Interesujące są zwłaszcza porównania obrazu wyłaniającego się z badań miast hanzeatyckich na wschodnich wybrzeżach Bałtyku z kulturą materialną pierwszych europejskich kolonii w Ameryce Północnej, wskazujące na funkcjonowanie podobnych mechanizmów manifestowania i utrwalania tożsamości czy strategii regulujących kontakty z tubylcami.

Rozdział 8 zamykają prace podejmujące problematykę otwarcia się na świat średniowiecznej Europy (*Pushing back the frontiers*). Wprowadzenie stanowi artykuł A. Pluskowskiego (*The trade in exotic beasts*) dotyczący zwierząt egzotycznych jako przedmiotu wymiany – zarówno osobników żywych, jak i futer, skór czy przedmiotów wykonanych z kości i rogu. Część tych zagadnień Autor omówił już w rozdziale 2.3., tu warto zwrócić uwagę na zasygnalizowane jedynie bardzo interesujące zagadnienie handlu „rogami jednorozców” – w rzeczywistości kłami morsów sprowadzanymi masowo z Arktyki. Wyparcie ich z rynku u schyłku średniowiecza przez coraz łatwiej dostępną kość słoniową było jedną z przyczyn upadku skandynawskich kolonii na Grenlandii. Niezwykle interesujący, przede wszystkim ze względu na „egzotyczny” temat, jest też tekst Sama Nixona dotyczący obecności Europejczyków w Afryce subsaharyjskiej u schyłku średniowiecza (*The rising trade with Africa*). Autor omawia pokrótce przebieg procesu odkrywania Afryki – od pierwszych kontaktów handlowych podejmowanych za pośrednictwem Maurów kontrolujących transsaharyjskie szlaki karawanowe, przez handlowe wyprawy morskie Portugalczyków, po ustanowienie stałych miejsc wymiany i powstanie pierwszych przyczółków kolonizacji – fortów i faktorii handlowych. Godne uwagi są zwłaszcza informacje dotyczące badań pierwszych portugalskich osiedli na wybrzeżach Afryki, dystrybucji przedmiotów pochodzących z Europy czy oddziaływania europejskiej stylistyki na kulturę materialną mieszkańców wnętrza kontynentu.

W rozdziale 9 (*Towns*) podejmowane są zagadnienia archeologii miast. Rozpoczyna go tekst Hansa Anderssona (*The development of Medieval towns*), poświęcony w znacznej części trwającej już od ponad wieku dyskusji o definicji miasta. Autor zwraca uwagę na niemożność sformułowania takowej, podkreśla też, że nie jest ona potrzebna, bowiem w większości przypadków o „miejskości” danego ośrodka decyduje kontekst polityczny, ekonomiczny i społeczny. Podkreśla też znaczenie „rewolucji miejskiej” XII i XIII w. dla ukształtowania się dzisiejszego krajobrazu kulturowego Europy. Właściwe wprowadzenie w problematykę archeologii miejskiej stanowi jednak artykuł Barbary Scholkmann (*The anatomy of Medieval towns*). Autorka scharakteryzowała źródła, podkreślając ich różnorodność i znaczenie podejścia multidyscyplinarnego w badaniach miejskich. Zaprezentowała też standardowy zestaw pytań badawczych, poczynając od zagadnień związanych z powstaniem miasta, poprzez jego plan, strukturę zabudowy, budowle publiczne i prywatne, po topografię społeczną i życie codzienne. Zwróciła uwagę na zagadnienia istotne, a rzadko obecne w kwestionariuszach badawczych. Zaliczają się do nich przede wszystkim studia nad relacjami między miastem a jego zapleczem czy nad miastem jako elementem krajobrazu kulturowego. Jedynym mankamentem omawianej pracy jest nadmierna może koncentracja nad problematyką miast niemieckich, przy marginalnym uwzględnieniu innych regionów i krajów Europy. W pewnym stopniu brak ten uzupełniają informacje pomieszczone w „okienkach”. Naszą uwagę zwraca przede wszystkim krótki tekst poświęcony badaniom średniowiecznego Wrocławia, autorstwa Jerzego Piekalskiego – jedyny niestety w tomie tekst zawierający prezentację dorobku polskiej archeologii średniowiecza. Do problematyki badań miast środkowej Europy nawiązuje też „okienko” o badaniach średniowiecznych przedmieść Sezimovo Ústí w Czechach (J. Klápště). Warto też zwrócić uwagę na artykuły, w których omawiana jest problematyka dotycząca angielskich ratuszy (K. Giles) i wykopalisk w Crypta Balbi w Rzymie (M. Carver) – stanowiska, na którym narodziła się włoska archeologia średniowiecza. Najbardziej interesujący jest jednak krótki tekst o specyfice badań miast islamskich w średniowiecznej Hiszpanii (J. Navarro Palazón i P. Jiménez Castillo).

Na ostatnią część omawianego tomu (*Spirituality*) składają się trzy rozdziały, w których Autorzy poruszyli kwestię badań materialnych śladów średniowiecznej duchowości. Pierwszy z nich, w skład którego wchodzi trzy opracowania, zatytułowany jest *Archaeologies of belief*. Otwierający rozdział artykuł Christiny Vossler (*Religious life in public and private*) kreśli panoramę życia duchowego epoki, której najbardziej istotne elementy to fiasko idei krucjatowej, walka z herezjami i pojawienie się zakonów żebraczych, rozkwit prywatnej pobożności i wyznaczający schyłek epoki ruch reformacyjny. Autorka podejmuje też próbę wskazania dostępnych badaniom archeologicznym materialnych śladów tych zjawisk. Na plan pierwszy wysuwają się tu miejskie klasztory zakonów żebraczych, przedmioty związane z osobistą pobożnością, ale także ślady wydzielenia odrębnych dzielnic dla innowierców.

Wątek materialnych śladów życia religijnego rozwija M. Carver (*The materiality of Christian worship – a brief guide*). Jest to – zgodnie z tytułem – krótki i treściwy wykład dotyczący tego, czym jest chrześcijaństwo, jakie są obowiązki chrześcijanina, co winno znajdować się w kościele, jak wygląda msza, uzupełniony komentarzem dotyczącym materialnych śladów religii chrześcijańskiej, które mogą być uchwytnie w badaniach archeologicznych. Ten nieco „łopatologiczny” przekaz w pierwszej chwili budzi zaskoczenie, nie należy jednak zapominać, że książka skierowana jest do studentów, dla których – zwłaszcza w realiach Europy Zachodniej – religia chrześcijańska jest już czymś równie egzotycznym co judaizm, islam czy religie Dalekiego Wschodu.

Badaniom średniowiecznej diaspory żydowskiej poświęcony jest, ostatni w tym rozdziale, tekst Samuela D. Grubera (*The archaeology of judaism*). Autor pokrótce omawia w nim stan badań historycznych i archeologicznych nad obecnością Żydów w średniowiecznej Europie. Zwraca uwagę na koncentrację większości prac w miastach – tu osadnictwo Żydów jest najłatwiej identyfikowane, po części dzięki źródłom pisany, po części w wyniku analiz archeozoologicznych.

Uwagę badaczy duchowości żydowskiej przyciągają natomiast przede wszystkim pozostałości średniowiecznych domów modlitwy. Istotne znaczenie dla zakresu i problematyki badań mają też kontrowersje związane z wykopaliskami na średniowiecznych cmentarzach żydowskich, które przez religijnych przedstawicieli tej społeczności traktowane są jako świętokradztwo.

Cenne uzupełnienie problematyki omawianej w rozdziale stanowią „okienka”. Pierwsze z nich poświęcone jest skomplikowanej kwestii rekonstrukcji sakralnej topografii średniowiecznego miasta, przedstawionej na przykładzie 17 kościołów i kaplic trzynastowiecznego Viborga w Danii (Hans Krongaard Kristensen). W kolejnych są przedstawione: specyficzna dla średniowiecznych miast kategoria znalezisk, jaką są znaki pielgrzymie (Marjolijn Kruijff) oraz problemy z interpretacją średniowiecznych artefaktów na przykładzie pierścienia z inskrypcją religijną z Portugalii (Mário Jorge Barroca). Najciekawsze wydaje się okienko dotyczące badania „długiego trwania” pogańskich rytuałów pogrzebowych w schryścianizowanych przez Kawalerów Mieczowych Infantach (H. Valk). Wypada żałować, że kwestia koegzystencji chrześcijańsko-pogańskiej, istotna zwłaszcza dla krajów położonych na pograniczu świata chrześcijańskiego, nie została szerzej rozwinięta.

Rozdział 11 (*Religious buildings*) poświęcony jest problematyce średniowiecznych obiektów sakralnych, sygnalizowanej już w części poprzedniej. Zagadnienia związane z badaniami i interpretacją zespołów klasztornych i katedr omówił M. Carver (*Cathedrals and monasteries*). Także i ten tekst rozpoczyna krótkie wyjaśnienie, czym właściwie jest katedra, jednak w tym przypadku jest ono jak najbardziej na miejscu. Warto wraz z Autorem podkreślić oczywisty z pozoru, a często nieobecny w kwestionariuszach badawczych fakt, że katedra to nie tylko kościół, ale cały zespół budowli o różnym przeznaczeniu, w tym co najmniej kilku kościołów i kaplic, służący liturgii, potrzebom administracyjnym, rezydencjonalnym i społecznym. Autor przypomina też, że żadna średniowieczna katedra nie jest obiektem jednorodnym – w swoich murach skrywa pozostałości wielu wcześniejszych kościołów, a badanie takiego obiektu to przedsięwzięcie mierzone dziesiątkami lat, jak przywołane tu trwające od zakończenia II wojny światowej wykopaliska w katedrze kolońskiej. Równie złożona jest problematyka badań zespołów klasztornych, zwłaszcza założeń cysterskich z rozbudowanym zapleczem gospodarczym, którego ślady (stawy młyńskie, rybne, kanały, wały przeciwpowodziowe, system pól) można dziś rozpoznawać przy zastosowaniu analiz zdjęć lotniczych i skaningu laserowego.

Wgląd w duchowość „zwykłych ludzi” dają studia nad wiejskimi kościołami parafialnymi. Zagadnienie to omawia Aleksandra McClain na przykładzie badań średniowiecznych parafii angielskich (*The archaeology of parish churches in Late Medieval England*). Autorka podkreśla, że obiekty te przez wiele lat pozostawały na marginesie zainteresowań mediewistów, co wynikało przede wszystkim z niewielkiej w ocenie historyków sztuki wartości artystycznej tych budowli. Tymczasem właśnie te z pozoru skromne świątynie, w wielu przypadkach nieprzerwanie od 700 lat pełniące funkcje miejsc centralnych dla lokalnych społeczności i kształtujące lokalny krajobraz kulturowy, pozwalają na śledzenie funkcjonowania doktryny chrześcijańskiej na najbardziej podstawowym poziomie i jej wpływu na życie codzienne. Ich badania to prace z konieczności interdyscyplinarne, uwzględniające zarówno kontekst krajobrazowy, jak i obecne miejsce budowli w pamięci zbiorowej i życiu lokalnych społeczności.

Problematykę badań żydowskich obiektów sakralnych charakteryzuje S.D. Gruber (*Jewish religious buildings*). Zwraca uwagę, że podobnie jak w przypadku katedry, średniowieczna synagoga to także zespół obiektów o różnym przeznaczeniu, z których najważniejsze to dom modlitwy, łaźnia i szkoła. Podkreśla też trudności w identyfikacji tego rodzaju zespołów, zwłaszcza wtedy, gdy nie dysponujemy źródłami pisаныmi. Skrajna prostota dyspozycji wnętrza żydowskiego domu modlitwy sprawia, że zachowany na poziomie fundamentów budynek synagogi jest często nie do odróżnienia od innych budowli użyteczności publicznej czy bardziej okazałych domów mieszczańskich.

Ostatni tekst rozdziału, autorstwa J. Navarro Palazón i P. Jiménez Castillo (*Islamic religious buildings in Spain*), poświęcony jest badaniom muzułmańskich miejsc kultu religijnego. Także i tu Autorzy podkreślają, że meczet to nie tylko dom modlitwy, ale i zespół budowli użyteczności publicznej, pełniących istotne funkcje w codziennym życiu całej społeczności. Podkreślają, że po latach negatywnego postrzegania okresu islamskiego w dziejach Hiszpanii badania meczetów dopiero się rozpoczynają. Warto tu zauważyć, że w odróżnieniu od żydowskich domów modlitwy meczety miały bardzo zestandaryzowaną formę, zmianom ulegały jedynie rozmiary i proporcje – są więc łatwe do identyfikacji podczas wykopalisk. Osobnym zagadnieniem jest dobrze widoczne w tym okresie wzajemne oddziaływanie sztuki sakralnej chrześcijan i świata islamu.

Komentarz do problematyki poruszanej w przedstawionych wyżej tekstach stanowią „okienka”. Scharakteryzowano w nich zagadnienia związane z badaniami technik budowy gotyckich katedr, na przykładzie jednej z najsławniejszych spośród nich – katedry w Beauvais (Jacques Heyman). Omówiono wygląd najważniejszej świątyni chrześcijaństwa – katedry św. Piotra na wzgórzu watykańskim w Rzymie przed jej renesansową przebudową (Martin Stancliffe). Osobne „okienko” zostało poświęcone zakonowi żebraczym i architekturze ich konwentów (H. Krongaard Kristensen). Problematykę wiejskich świątyń parafialnych przybliżyła „biografia” średniowiecznego kościoła w Portmahomack w Szkocji (M. Carver). Uzupełnienie ostatniego z artykułów stanowi „okienko”, w którym przedstawiono wyniki wykopalisk w obrębie niewielkiego „wiejskiego” meczetu na Sycylii (Alessandra Molinari).

Trzecią część książki zamyka rozdział poświęcony archeologii śmierci (*Life, death and memory*). Otwiera go bardzo interesujący, przede wszystkim ze względu na sposób ujęcia tej problematyki, tekst Andrei Augenti i Roberty Gilchrist o średniowiecznym cyklu życia (*Life, death and memory*). Autorki skupiły się na fizycznej stronie zagadnienia. Znajdujemy tu dane o metodach i wynikach badań długości życia, struktury populacji, chorób i praktyk medycznych, ze szczególnym uwzględnieniem początków instytucji szpitala. Następnie omówiły badania przemian form pochówku, lokalizację i topografię (także społeczną) cmentarzy, ich miejsce w przestrzeni średniowiecznych miast i wsi. Podsumowanie stanowią uwagi o formach upamiętniania indywidualnych zmarłych, zwyczaj ten wydaje się być związany z przemianami duchowości u schyłku epoki – rozwojem koncepcji czyścica i zwrotem w kierunku indywidualnej pobożności. Dopiero wówczas nagrobki i tablice epitafijne stały się stałym elementem wyposażenia kościołów. Zagadnienia topografii cmentarzy na przykładzie trzech stanowisk z Francji podejmuje Elizabeth Zadora-Rio (*The evolution of churchyard burial: three case studies from France*). Autorka zwraca w nim uwagę na kwestię ewolucji otwartych cmentarzy rządowych, sięgających korzeniami wczesnego średniowiecza, w otoczone murem cmentarze przykościelne. Zmiana ta łączy się z rozwojem sieci parafialnej i dokonującym się dopiero wówczas faktycznym zejściem chrystianizacji na poziom życia codziennego. Ostatnie opracowanie, autorstwa S.D. Grubera, poświęcone jest problematyce średniowiecznych cmentarzy żydowskich (*Jewish memorial practice*). Autor omawia zagadnienia związane z ich lokalizacją, podyktowaną tak przepisami religijnymi, jak i ograniczeniami narzucanymi przez chrześcijańską większość, podobieństwa i różnice nekropoli żydowskich i chrześcijańskich, które łączy tradycja inhumacji, składanie zmarłych w trumnach, odróżnia natomiast separowanie cmentarzy żydowskich od miejsc kultu, odmienna orientacja pochówków (północ–południe) i obecność tablic nagrobnych z inskrypcjami. Uzupełnienie stanowi „okienko”, w którym omówiono pokrótce wyniki badań cmentarzy muzułmańskich w Hiszpanii (Andrea Augenti), oraz krótki tekst dotyczący „czarnej śmierci” i zadań miejsc pochówków ofiar zarazy (Barney Sloane).

Podsumowując to z konieczności skrótowne omówienie treści poszczególnych rozdziałów, należy stwierdzić, że Redaktorom tomu udało się w znacznym stopniu osiągnąć wyznaczone cele. Otrzymaliśmy nie tylko aktualne kompendium wiedzy o archeologii młodszych faz średniowiecza w Europie, ale też zwięzłą syntezę najważniejszych procesów społeczno-politycznych

i gospodarczych zachodzących na kontynencie między XII a XVI w. Z publikacji wylania się też obraz archeologii wieków średnich jako dyscypliny nowoczesnej, korzystającej z szerokiego wachlarza wyspecjalizowanych metod badań, poczynając od laserowego skanowania terenu po analizy DNA czy izotopów stabilnych. Zaletą wszystkich chyba tekstów jest też przystępny, pozbawiony naukowego żargonu język, żywy i jednocześnie zdyscyplinowany tok narracji, bogato ilustrowanej dobrej jakości zdjęciami, planami i rekonstrukcjami. Tym bardziej należy żałować, że redaktorzy zdecydowali się ograniczyć zakres opracowań do krajów Zachodu, z wyraźną preferencją problematyki związanej z badaniami na terenie Wysp Brytyjskich i Skandynawii. Prezentowana w książce panorama europejskiego średniowiecza jest przez to niekompletna.

Maciej Trzecicki